

¹⁹ Тиханова М. А. Указ. соч., с. 69.

²⁰ Рикман Э. А., Янишевич Э. В. Земледелие у племен черняховской культуры (по материалам Днестровско-Прутского междуречья). — Ежегодник по агр. истории Вост. Европы за 1964 г., 1966, с. 75.

²¹ Кропоткин В. В. Из истории римской торговли в Восточной Европе. — В кн.: Историко-археологический сборник в честь А. В. Арциховского. М., 1962, с. 68.

²² Тиханова М. А. Указ. соч., с. 67.

²³ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 21, с. 163, 165—166.

²⁴ Янин В. А. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — М., 1956, с. 127.

²⁵ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР, с. 20—21.

²⁶ Там же, с. 17.

Г. О. ВОЗНЕСЕНЬКА,

В. П. КОВАЛЕНКО,

Р. С. ОРЛОВ

Дослідження літописного Блистовита

Давньоруське м. Блистовит згадується на сторінках Іпатієвського літопису під 1151 р. Союзник Юрія Долгорукого у боротьбі проти київського князя Ізяслава новгород-сіверський князь Святослав Ольгович «не должа велика дня, но поиде в понедельник святой неделе, а во вторник родися оу него сын и нарекоша имя ему в святым крещении Георгий, а мирский Игорь. Велик же день дея в Блестовете, и оттуда поиде Чернигову», де він з'єднався з Володимиром Давидовичем¹.

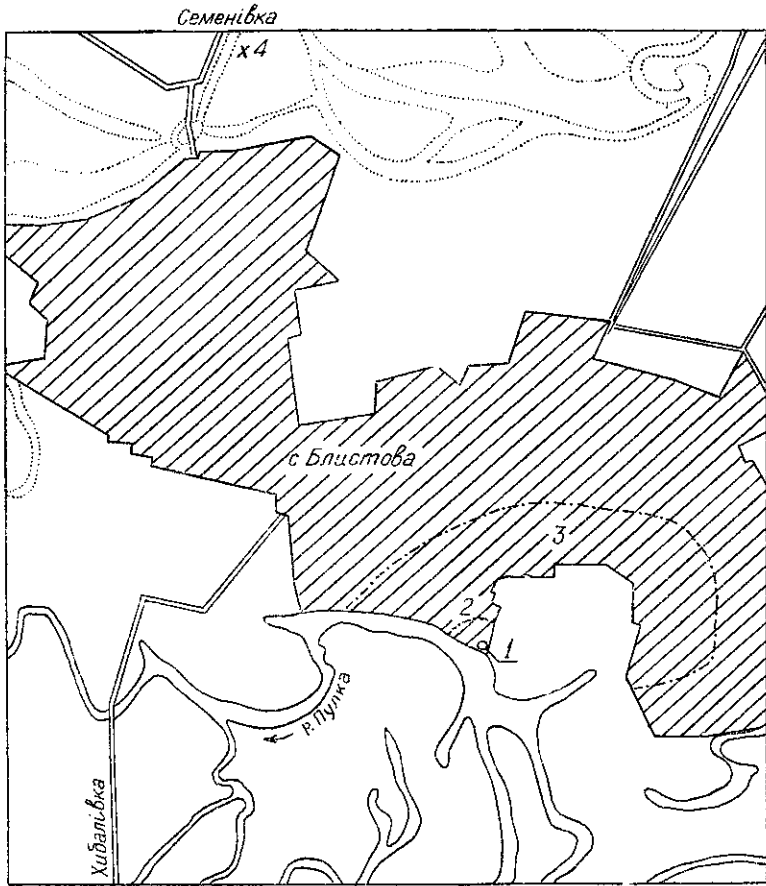
М. С. Арцибашев вперше спробував визначити місцезнаходження літописного Блистовита в першій половині XIX ст. і ототожнив його з с. Блистова (нині — Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.)². Проте М. П. Погодін пов'язував місто з іншим с. Блистова (нині — Менського р-ну)³. Пізніше П. В. Голубовський підтримав точку зору М. П. Погодіна, підтвердивши її цікавими матеріалами початку XVI ст., в яких при описі кордону між Московською і Литовською державою згадується «Блистовичи село городовое...», що знаходиться по течії р. Десни нижче від с. Ушня (нині — Менського р-ну)⁴. Думку П. В. Голубовського розділяють сучасні дослідники⁵.

Археологічними розвідками на території с. Блистова Менського р-ну в 1947, 1959 рр. було виявлено давнє городище поблизу селища⁶. 1979 р. в цьому районі були проведені невеликі за обсягом стаціонарні розкопки⁷.

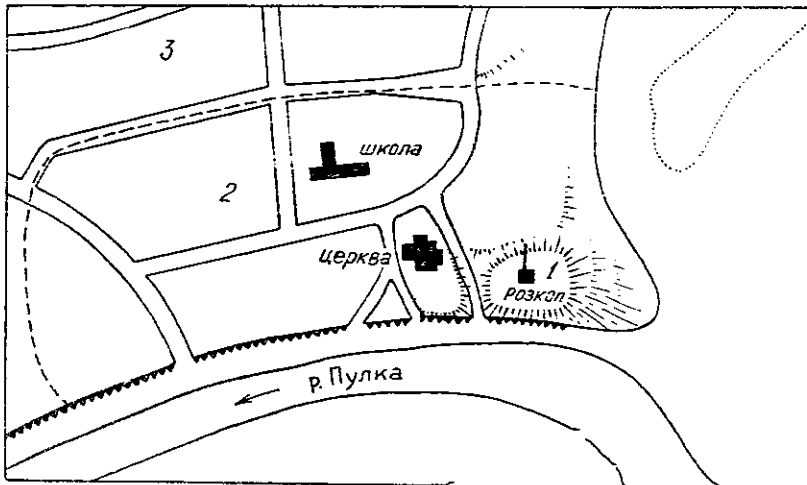
Дитинець літописного Блистовита займає мис високої правобережної тераси Десни на південній околиці сучасного села. Поряд у заплаві тече р. Пулка, відома з писемних джерел з 1300 р.⁸ і яка, мабуть, являє давню старицю Десни. З півдня і сходу мис обмежений заплавою ріки, з заходу — рівчаком, з півночі валом і ровом. Від останніх збереглася западина глибиною до 1,2 м та підвищення 0,2—0,3 м (над площадкою мису), що півкілцем відділяють мис від плато. Площадка мису округлої форми 30×40 м, площею 1200 м² (рис. 1, 1, 5).

До дитинця прилягає «окольний град» площею близько 1,5 га, відділений від плато залишками рову (з заходу та сходу), що переходять на схилах в невеличкі рівчаки. Цей рів 1959 р. був зафіксований І. І. Єдомахою, а 1979 р. після будівельних робіт майже не простежувався (рис. 1, 2). На садибах сучасного села на площі в кілька гектарів трапляються уламки давньоруського посуду, що дає можливість припустити існування неукріпленого селища.

Для розкопу вибрали дитинець, оскільки на місці відсутня сучасна забудова. Розкоп площею 100 м² заклали в центральній частині площадки, проте ближче до напільної сторони (рис. 2, 1). Від розкопу

I

II

Рис. 1. Місцезнаходження пам'яток давньоруського часу на території с. Блистова Менського р-ну:
 I — дитинець; 2 — «окольний град»; 3 — знахідки матеріалів давньоруського часу; 4 — місце знахідки меча; II — напівінструментальна зйомка авторів дитинця Блистовита.

на північ заклали траншею через вал і рів (рис. 3). Простежувалась стратиграфія така: до глибини 0,2 м — дерновий шар (опідзолена супісь); 0,2—1 м — сіра з бурими плямами супісь з культурними залишками (в місцях споруд до 2,3 м), нижче — материкова супісь, жовта і буре з кротовинами. Всі шари насичені корінням дерев.

Бровки по лінії квадратів 11—15 і 5—25 дали можливість одержати стратиграфічні розрізи через будови. Наводимо опис об'єктів, виявлених під час розкопів 1979 р.

Яма 1 (квадрат 25). В основі кругла, діаметр 0,8 м, поєднана з іншою ямою діаметром 0,45 м. До верху розширюється. Заповнення — сіра супісь з дрібними фрагментами давньоруського посуду і кістками тварин.

Яма 2 (квадрат 6,7, траншея). Дослідили більшу частину (рис. 3), в основі кругла, діаметр 1, 2 м. Заповнення — сіра супісь з суглинками і попелом.

Яма 3 (квадрат 12). В плані квадратна, з трьома невеликими сходинками, простежена з глибини 1,2 м. Заповнення — сіра супісь з золою.

Яма 4 (квадрат 20, 24, 25). В основі овальна, 2,5×1,9 м, звужується до дна. Заповнення складається з шару горілого дерева й прошарків світлої і гумусової супісі. Трапились уламки посуду і кахель XVII—XVIII ст.

Яма 5 (квадрат 5). Кругла, діаметром 1,1 м. Заповнення — гумус з вугіллям, уламками посуду, гутного скла і кахель XVII—XVIII ст.

Яма 6 (квадрат 15, 20). Досліджена частково, кругла в плані, діаметр 0,8 м. Заповнення — гумусована супісь.

Яма 7 (квадрат 8,10). Досліджена частково, кругла, діаметр 1 м. Заповнення — гумусована супісь і уламки давньоруської кераміки.

Яма 8 (квадрат 10). Кругла, діаметр 0,7 м. Заповнена супіссю з золою.

Яма 9 (квадрат 9, траншея, квадрат 3). Досліджена частково, в плані прямокутна з сходинкою. Заповнена темним гумусом з уламками посуду XVIII—XIX ст., кістками тварин.

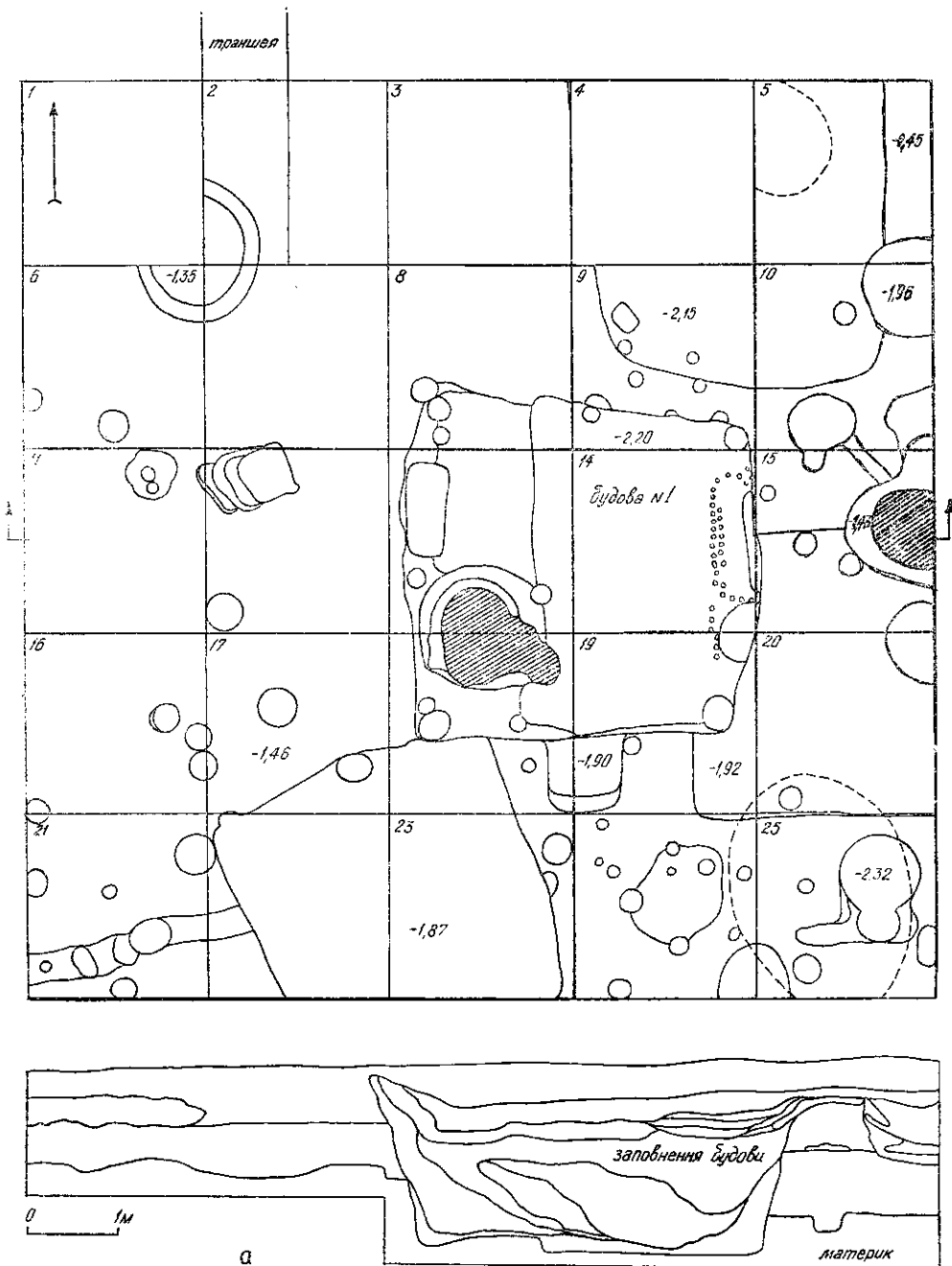
Яма 10 (траншея, квадрат 5). В плані кругла, заповнена гумусом з уламками цеглин і посуду (XVIII—XIX ст.).

Яма 11 (траншея, квадрат 4—6). Прямокутна, заповнена гумусом, горілим деревом, уламками посуду XVII—XVIII ст.

Яма 12 (траншея, квадрат 12—14). Прямокутна, з сходинкою. Заповнена гумусом, печиною, уламками керамічного і фаянсового посуду XVIII—XIX ст.

Всі ями використовувалися лише для господарських потреб, і половина їх відноситься до XVII—XIX ст. Пізньосередньовічний матеріал з розкопу і траншеї майже увесь походить з цих ям, за винятком срібної монети Римської імперії, чеканеної для Угорщини в 1674 р. (визначення В. А. Анохіна) (рис. 4). Отже, з аналізу матеріалів випливає, що укріплення дитинця були сплановані до XVII ст.

Будова № 1 є великим спорудженням на підклеті. Нижня її частина мала стовпову конструкцію. Можливо, конструктивною основою були стовпи підклету і ряд стовпів на схід від нього (рис. 2, 1). Заповнення підклету і характер культурного шару вивчені за стратиграфічними розрізами (рис. 2, 2). Будова загинула від пожежі: шар з обвугленими дерев'яними конструкціями, шматками обпаленої глиняної обмазки і численними знахідками перекриває площу на кілька метрів в бік від заглибленої частини житла. Враховуючи цю обставину, а також відстань між стовпами, довжина наземної частини будови досягала 6 м, ширина — 5 м. Стратиграфічний розріз А—А¹ вказує на те, що підклет заглиблювався на 1,8 м від давньої поверхні. Шар пожежі перекриває насип валу, який в свою чергу перекриває заповнення жител 3 і 4 (розріз Б—Б¹). Будова впущена частково в насип валу після спорудження укріплень. Заповнення складається з про-

шарків супісі, глиняної обпаленої обмазки і глини. В кутах збереглися ями від стовпів. Стіни, швидше за все, були обкладені дошками або плахами. Підлога настигалась в напрямі південь — північ, про що свідчать її обпалені ділянки. Вхід розташований з півдня. Над ним — сліди стовпової конструкції, можливо, ганку на верхній поверх (горниця або світлиця). Каркасно-глинобитна піч з круглим черінем діаметром 1,2 м розміщена на материковому останці, у якому збереглися обвуглені жердини від каркаса (рис. 2, б).

Чотири ями від стовпів, можливо, залишені конструкцією коробадимника, добре відомого за етнографічними даними⁹. Відзначимо, що для XVII ст. джерела сповіщають про житлові підклеті-зруби з пічками, а також про горницю на стовпах з дошковою оббивкою і повалушу на підклеті¹⁰.

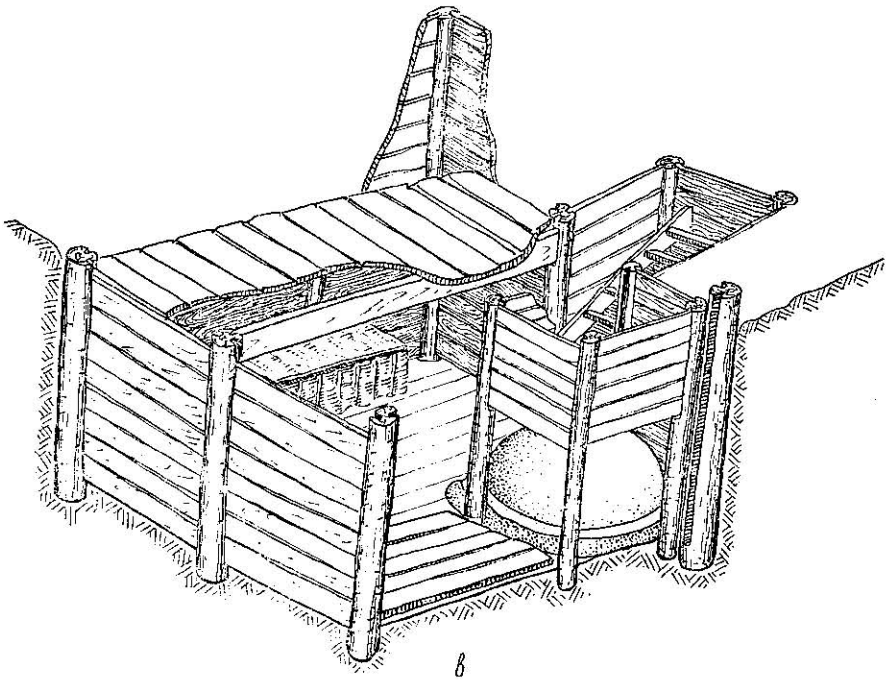
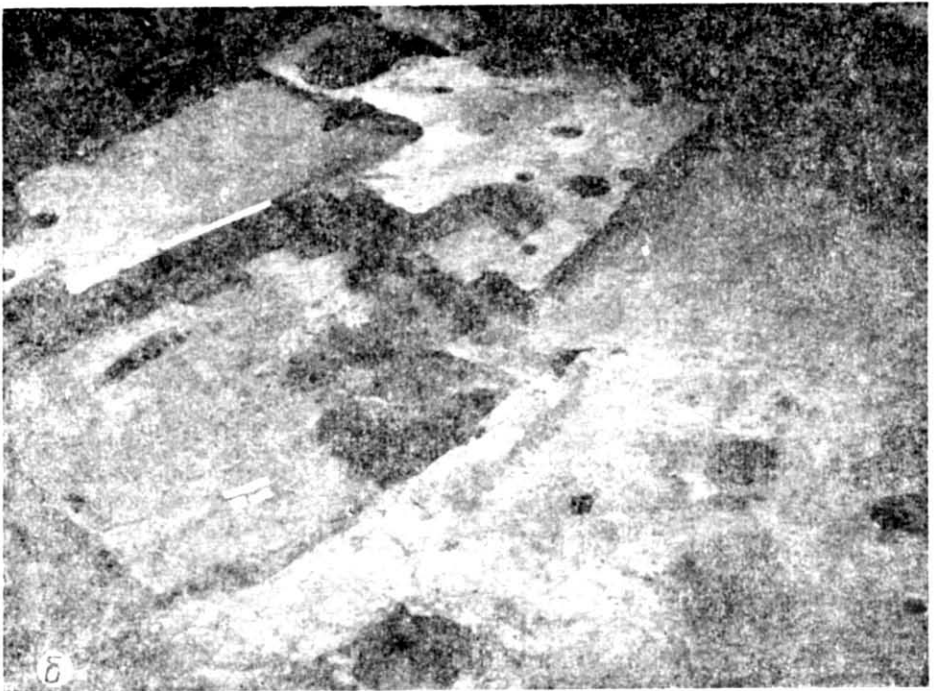

Рис. 2. План і стратиграфічні розрізи розкопу на дитинці:

а — розкоп; *б* — споруда № 1; *в* — варіант реконструкції, виконаний Р. С. Орловим.

Можливо, наземна частина будівлі мала кілька камер, про що свідчить стратиграфічно прив'язана з будівлею піч глинобитної конструкції діаметром 1,2 м в квадраті 15—20. Наші спостереження дозволяють припустити, що підклет з пічню, опорні стовпи і ця піч — єдиний комплекс хором під одним дахом. До будівлі має відношення частокіл, стовпові ями якого простежені в квадраті 21. Наводимо варіант реконструкції споруди № 1 (рис. 2, *в*).

Більшість знахідок з комплексу споруди № 1 виявлена в заповненні підклету — завалі верхнього поверху, а також в культурному шарі

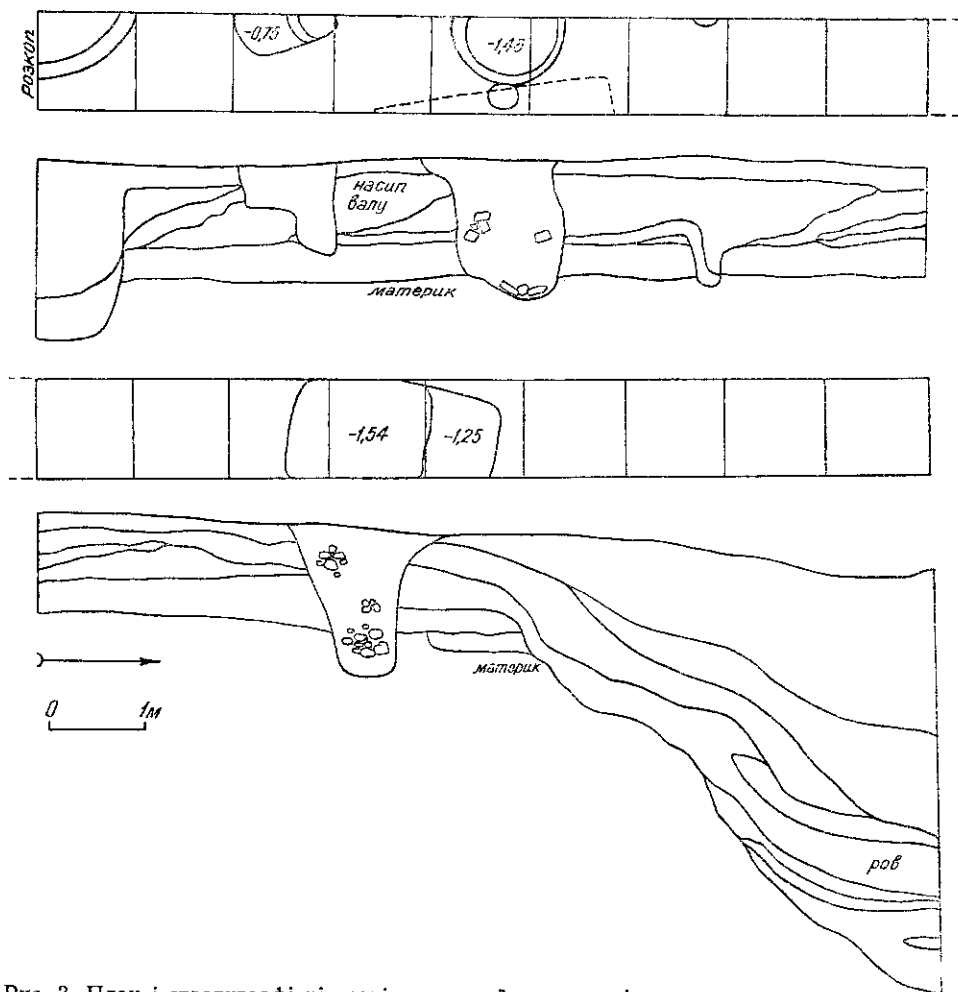

Рис. 3. План і стратиграфічні розрізи траншеї на дитинці.

навколо будівлі. Ці знахідки становлять значний інтерес, бо вони яскраво характеризують діяльність і побут власника садиби.

Посуд представлений уламками кругових кухонних горщиків з валикоподібними, навкіс зрізаними або загостреними вінцями з закраїною, опуклими плічками і невисокою шийкою. Діаметр вінця від 5—6 до 24 см. Форма вінця характерна для XII—XIII ст.¹¹ Плічка орнаментовані насічками, паралельними лініями, хвилями. На денцях є клейма кількох типів. Столовий посуд давньоруського виробництва представлений уламками від трьох білоглиняних посудин з жовто-зеленою поливою. Тип близький до глеків, про що свідчать уламки вертикально поставлених вінця, покритих поливою зсередини. Глеки оздоблені підглазурними врізними лініями, а кришка — рядками ямок. Зберігся уламок білоглиняного горщика-глека, орнаментованого паралельними лініями і хвилею на плічках (рис. 5). В культурному шарі виявлено дрібні уламки стінок і ручки візантійських амфор.

Виробничий комплекс. Млинський посад представлений уламками верхніх і нижніх жорнових каменів з туфа, можливо, південнобузького походження¹² від легкого ручного посаду, товщиною від 1,5 до 7 см, діаметром близько 40 см.

Знаряддя праці і інструменти. До універсальних знарядь відносяться ножі. Їх знайдено 6 з невеликими лезами, товщиною 1,5—4 мм, прямими спинками і короткими черешками (рис. 6, 1—4). Чотири ножі викуті повністю з заліза, не дуже якісного, забрудненого шлаковими включеннями. Два інших мають наварне сталеве лезо — вони загарто-

вані на мартенсит, мікротвердість 572—642², 642—724 кг/мм². Варка виконана на високому професійному рівні (рис. 6, 5; 7, 2).

Різець для художньої обробки дерева фігурний, у вигляді стержня довжиною 14,8 см, в перетині 7×3,5 мм. У нього черешок і коліноподібний вигин, П-подібне лезо шириною 10 мм, висотою 5 мм (рис. 6, 8). Робоча частина різця викута з кричного заліза без прийомів для збільшення міцності.

Подібний різець походить з Новгороду і датується XIII ст.¹³ Поблизу знайдено черешок довжиною 10,5 см від аналогічного, але зруйнованого різця (рис. 6, 9). Цікава знахідка інструменту типу циклі, довжиною 3,7 см з прямокутним черешком і робочою частиною шириною 16 мм (рис. 6, 7). Лезо останньої викута з якісного заліза, що мало науглероженно (C=0,1%).

Шило з ромбоподібним вістрям довжиною 50 мм має плоский черешок. Такі шила використовувалися для обробки шкіри (рис. 6, 10)¹⁴.

Бородок, або пробивач для отворів у металі, має довжину 70 мм. Він чотиригранний, біля робочого кінця — круглий (рис. 6, 11). Робоча частина викута з досить м'якої сирцевої сталі, чистої, дрібнозернистої, вуглецю до 0,3%.

З залізообразним ремеслом пов'язана знахідка залізної пластини (напівфабрикату), що викута з забрудненого, погано кованого заліза.

Частина знахідок пов'язана з ювелірною справою. Крім згаданого бородка про обробку кольорових металів свідчать численні мідні обрізки, великі шматки мідного листа товщиною 0,3—0,7 мм (рис. 6, 12—14). На них помітні сліди обробки зубилом і ножицями. Саме такий фрагмент з практично чистої міді, в якому домішки свинцю і сурми досягають максимум 0,25 і 0,2%. Інші платівки міді за складом мікродомішок наближуються до наведеного зразка*: свинець — 0,6; 0,3; 0,3; 0,4; сурма — 0,2; 0,4; 0,2; 0,25 відсотків. Миш'яку в цих зразках від 0,06 до 0,12%. Саме з такої міді виготовлена трубка довжиною 40 мм, діаметром 11 мм (рис. 6, 15). (Pb — 0,3%; Sb — 0,25%; As — 0,4%), масивне окуття дерев'яної чаші довжиною 24,6 см, шириною 28—30 мм (Pb — 0,7%, Sb — 0,4%, As — 0,3%). Свинець у цьому зразку слід розглядати як природну домішку, що погіршує кування виробу.

В заповненні підклету трапилась платівка свинцю, що обрізана на краях зубилом. Довжина її 115 мм, товщина 1—3 мм, вага 136,27 г (рис. 8). На ній зберігся напис з трьох букв кирилиці — Т, Л, Н. Можливо, це слово близьке за значенням до сучасного «тліти», тобто горіння без вогню, у скритому вигляді. Можливо, це якісна характеристика металу — здібність плавитися при низькій температурі, або на реакцію окислення (руйнування) при виготовленні білил чи сурику. Склад металу — майже хімічно чистий свинець (!) з незначними мікродомішками міді — 0,06%, срібла — 0,006%, заліза — 0,005%. Відзначимо, що відомі зразки свинцю з Новгороду польського походження більше забруднені домішками¹⁵.

На території садиби трапились ювелірні вироби доброї збереженості. Це круглий дровотий браслет з загнутими кінцями, тип якого хронологічно не визначений (рис. 6, 18). Його склад: міді — 96%, олова — 2, цинку — 0,8, миш'яку — 0,4%. Скроневе рубчасте кільце (рис. 6, 17) складається з міді — 97%, олова — 0,8, свинцю — 0,8%. Якщо кордоном штучної лігатури вважати для цинку 1%, а для олова і свинцю — 0,3%, то даний тип сплаву є характерним для вятицьких прикрас кін-

Рис. 4. Срібна монета 1674 р.

* Аналізи № 80—85, 88—29 спектрограми № 59 від 18. VI 1981 р. зроблені у Відділі спектральних методів досліджень Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

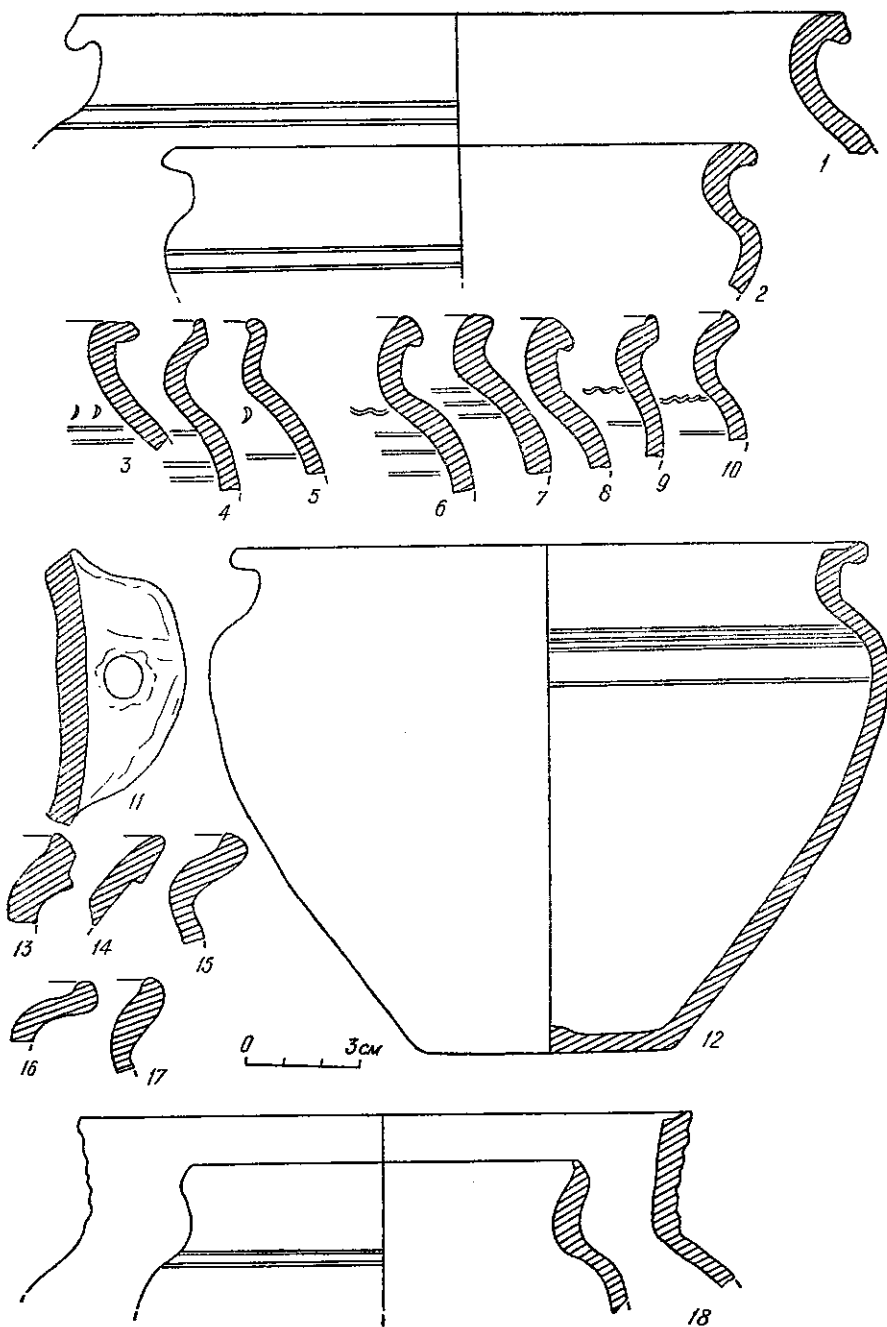

Рис. 5. Посуд з розкопу на дитинці:

1—12, 18 — кухонний і столовий посуд XII—XIII ст.; 13—17 — вінця кухонних горщиків XI ст.

ця XI—XII ст., провідним у новгородських ювелірів з XIII ст.¹⁶ Для південноруського центру металообробки свинцево-олов'янисті бронзи характерні ще у X ст.¹⁷ На скроневому кільці з білону збереглася дрітjana обмотка, але без напускних намистин. Склад: міді — 68,5%, срібла — 30%, золота — 0,5% (рис. 6, 19). Тип кільця датується в межах XI—XIV ст.¹⁸

З ювелірною справою пов'язана знахідка незакінченої ливарної форми з мергелю, що зберегла сліди вибірки під литник і розмітку на обох боках (рис. 6, 20).

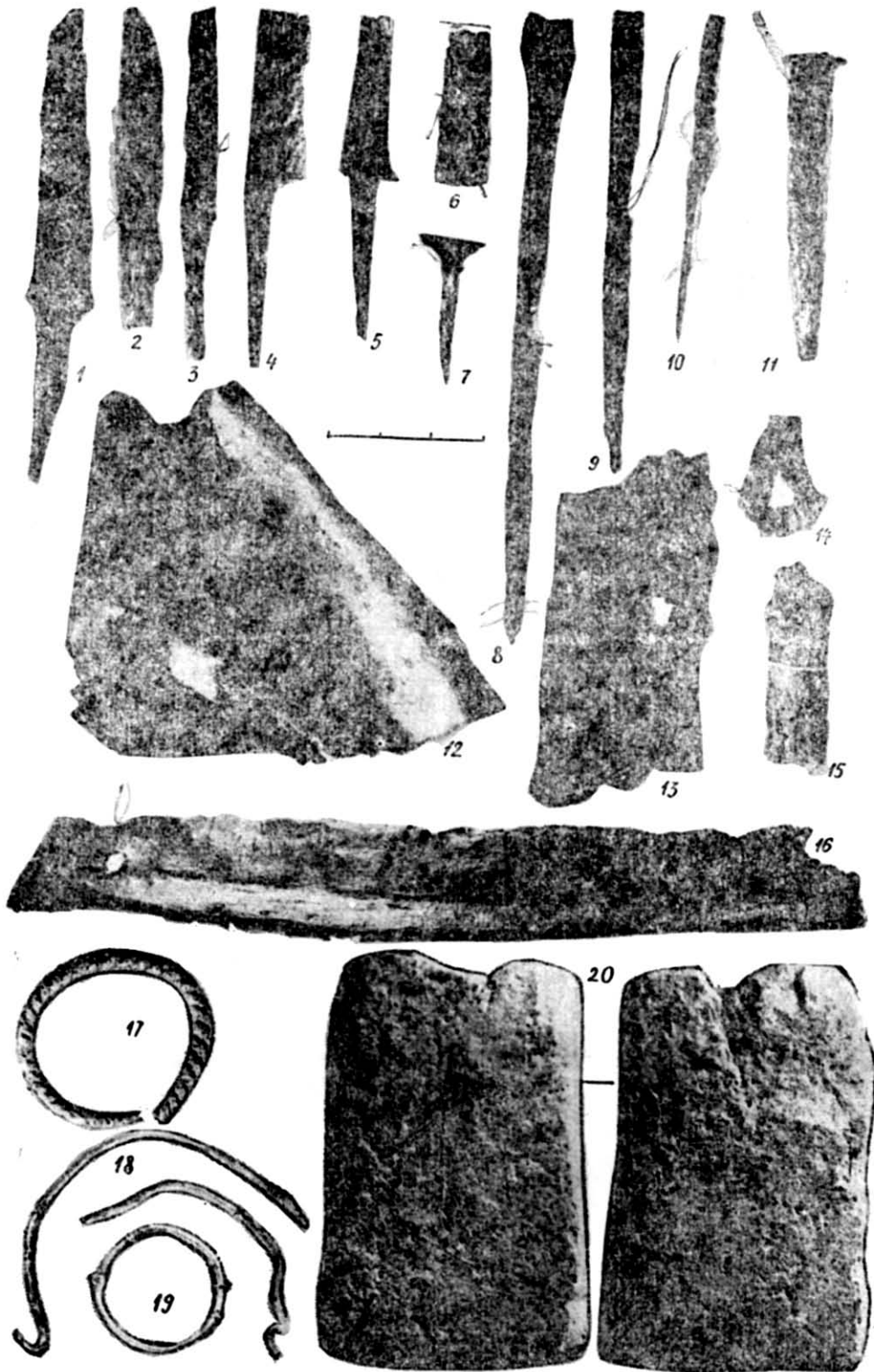

Рис. 6. Виробничий комплекс садиби XII—XIII ст.:
 1—11 — знаряддя праці і інструменти; 12—19 — сировина і готові ювелірні вироби з кольорових металів; 20 — ливарна форма.

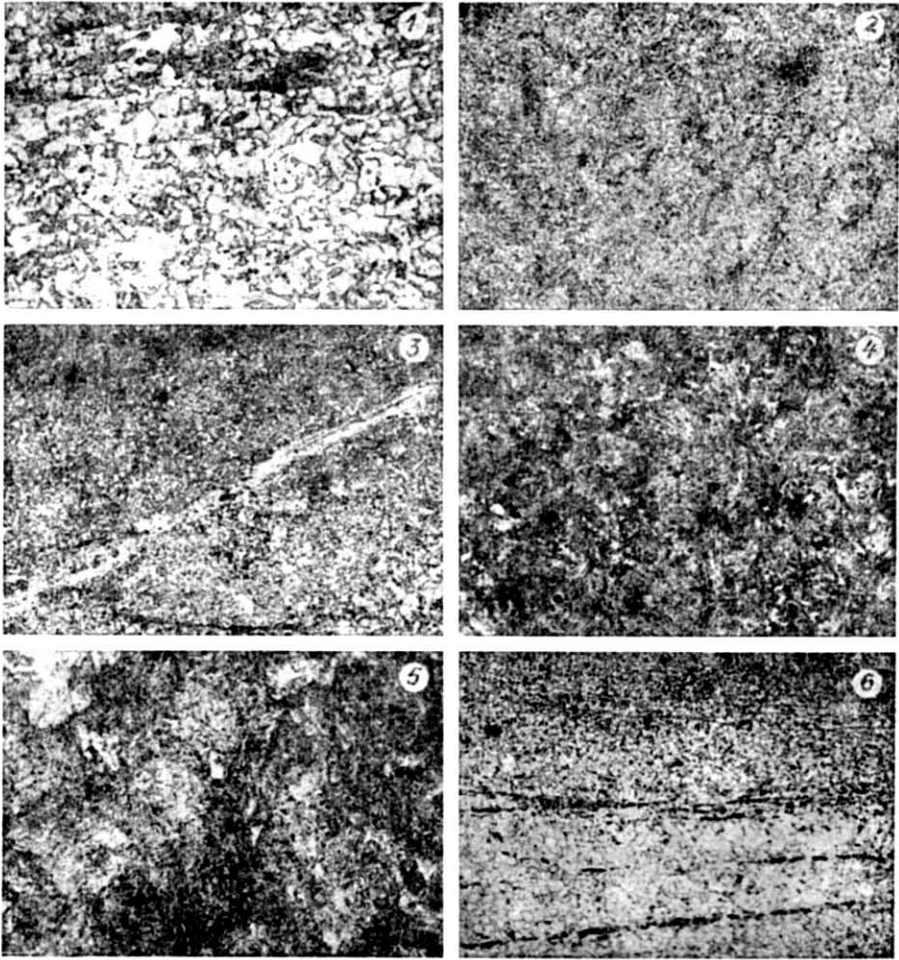

Рис. 7. Мікροструктури досліджених виробів:

1 — меч, аналіз 1395, ферит, шлаки, збільшення 70; 2 — ніж, аналіз 1375, мартенсит, збільшення 70; 3 — меч, аналіз 1395, зварювальний шов, збільшення 70; 4 — наконечник стріли, аналіз 1368, мартенсит троостит, збільшення 200; 5 — меч, аналіз 1395, мартенсит, збільшення 200; 6 — наконечник стріли, аналіз 1376, пакетний метал, збільшення 70.

Рис. 8. Свинцева пластинка з давньоборуським написом Т Л Н.

Речі побуту. Кресало типу овальних довжиною 94 мм, шириною 29 мм, товщиною 4 мм з лезом шириною 5—6 мм. За новгородськими аналогіями воно датується першою половиною XIII ст.¹⁹ (рис. 9, 1). Кресало викуте з сталеві заготовки і загартоване на мартенсит (мікротвердість 572—824 кг/мм²).

Шарнірні ножиці довжиною 115 мм, що мають леза і руків'я, датуються XIII ст. Ознака цього — неприварені кільця до стержня. Леза художньо оформлені біля шарніра насічками і фігурними виступами (рис. 9, 2).

З території садиби походять уламки залізного окуття дерев'яних відер, в перетині прямокутні і сегментовидні (рис. 9, 3—6), а також зруйновані петля і дужка (рис. 9, 7, 8). Рибальські знаряддя представлені двома гачками: у великого обламаний зуб, у малого — петля (рис. 9, 9, 10). Залізні цвяхи в перетині прямокутні (рис. 9, 11—12).

Циліндричні висячі замки виготовлені за складною технологією з заліза і мідної фольги. Виявлено два корпуси від замків типу Б (за Б. О. Колчиним), частина циліндра від третього і дужка з пружиною. Корпуси мають рельєфний декор у вигляді паралельних ліній і хвиль (рис. 9, 13—16). Чотири ключі також відносяться до замків типу Б, що датуються XII—XIII ст.²⁰ (рис. 9, 17—20).

Звичайною знахідкою є пряслиця з пірофілітового сланцю: три цілих і один уламок (рис. 9, 21). З кістки виготовлена пряжка, що являє собою пластинку з двома отворами, а також набірне руків'я ножа — збереглися дві пластинки і черешок (рис. 9, 22). Не зовсім ясне призначення астрагала з просвердленим отвором, пропилами з одного боку і штрихівкою (рис. 9, 24).

Зброя і кінське спорядження. Наконечники стріл знайдені у шарі пожежі наземної частини споруди № 1 над піччю підклету. Один з них довжиною 45 мм відноситься до втулчастих клиновидних. Клині з тупим кутом, лезо заокруглене, що визначає знахідку як томар стріляний, тобто для полювання на хутряних звірів (рис. 9, 25). Другий наконечник з пером довжиною 32 мм відноситься до ромбоподібних (рис. 9, 26). Він викутий зі крицевого заліза, що забруднене шлаками (рис. 9, 4). Інші два наконечники відносяться до типу ромбоподібних з розширенням середньої частини пера і датуються XII—XIII ст.²¹ Цілий, довжиною 90 мм, викутий з пакетного металу (рис. 9, 27). В пакет з'єднані штаби м'якої сталі з змістом вуглецю 0,1—0,2 і 0,3—0,4%. Сталь дрібнозерниста, чиста, що свідчить про старанну різноманітну ковку. Зварювання проведено на високому рівні (рис. 9, 6). Відмітимо, що зовнішній вигляд наконечника відзначається виготовленою формою. Зруйнований наконечник виготовлений з крицевого заліза поганої якості (рис. 9, 28).

Наконечник леза шаблі довжиною 52 мм має таку технологію: клинок викутий з м'якої сирцевої сталі і загартовано. Мікроструктура його — мартенсит великоголчастий, сорбитоподібний перлит. Мікротвердість в межах від 322 до 420 кг/мм² (рис. 9, 29).

Залізний сплошений циліндр довжиною 40 мм за пропорціями відповідає наконечникам шабельних піхов²², але міг правити за наважку на дерев'яне руків'я (рис. 9, 30). Пряжка залізна кільцеподібна, діаметр 28 мм, інкрустована мідним дротом (рис. 9, 31). Від кільчастих вудил збереглося трензельне кільце діаметром 35 мм і одна рухома ланка (рис. 9, 32—33). Від вудил типу «крилатих» походить псалія з широким двопетельчастим щитком (рис. 9, 35) (III тип за А. Н. Кірпічниковим)²³. Х-подібний розподілювач ременів вузди має аналогії серед матеріалів могильника XI—XII ст. у Прибалтиці²⁴ (рис. 9, 34).

Скло — найбільш численна категорія виробів, що знайдені на території садиби — браслети (28 екз.). З цієї кількості 8 гладких, 20 кручених. За формою і кольоровою гамою браслети розподілені таким чином.

Серед браслетів зовсім відсутні сині і переважають бірюзові (близь-

Рис. 9. Знахідки з садиби XII—XIII ст.:
 1—9 — реші побуту; 25—35 — зброя і кінське спорядження.

ко 36%). Серія з Блистовита за кольоровою гамою наближається до браслетів з розкопок у Городську і Колодяжині київського виробництва²⁵. Крім того, знайдено уламки кубка з жовтого скла і бітрапечеподібну намистину, золочену, з металевою прокладкою з облямівкою по краях.

Розподілення браслетів за формою і кольором

Колір	Кількість за типами		Загальна кількість
	гладкі	кручені	
Коричневі	1	4	5
з жовтою спіраллю	1		
Фіолетові	2	1	3
Сині	0	0	0
Зелені	1	3	4
Бірюзові	2	6	8
з жовтою спіраллю		1	1
з червоною „		1	1
Жовті	1	4	5
Всього	8	20	28

Будова № 2. Прямокутна, 3,2×3,2 м, заглиблена дещо менше, ніж підклет споруди № 1. В заповненні виявлено кілька уламків кружальних кухонних горщиків з вінцями, типовими для XI ст. (рис. 5, 13).

Будова № 3. Прямокутна, досліджена частково. Відстань між північною і південною стіною 3,25 м. У темному гумусованому заповненні знахідок не виявлено.

Будова № 4. Прямокутна, досліджена частково. Відстань між західною і східною стіною близько 3,2 м. Заповнення — гумусована супісь з вуглинками. Трапились уламки кружального кухонного горщика з вінцями, характерними для XI ст.²⁶ (рис. 5, 15). Заповнення будови перекривав насип валу з материкової супісі, зверху якої простежено культурний шар з матеріалами XII—XIII ст. і горілий шар будівлі № 1.

Траншея 1. Прокладена від розкопу в 20 м на північ, ширина 1 м (рис. 3). Стратиграфічний розріз через насип валу і рів дослідили не на всю ширину, бо заважає сучасна садиба. Структура насипу відповідає вибіркам ґрунту з рову — гумусованої супісі на культурний шар і материкової супісі жовтого кольору на гумусовану супісь. В культурному шарі під насипом виявлено уламки ліпного посуду ранньозалізного віку і кружального XI ст. Ширина валу досягла 12 м, сучасна висота до 1 м. Вал був спланований до XVII—XVIII ст., тому що в нього впущені пізньосередньовічні будови.

Рів глибиною 4 м від давньої поверхні, ширина дослідженої частини — 4,2 м. На глибині 3,6 м шари з темного гумусу насичені вуглем від згорілої конструкції на валу. Шари зверху містять матеріали пізньосередньовічного часу XVII—XVIII ст.

Питання датування і історії міста. Незважаючи на малий обсяг польових робіт, матеріали цілком впевнено дають можливість історію Блистовита поділити на два етапи. Перший — від заснування давньоруського поселення, дату якого визначити важко, і до XI ст. Причому матеріали, що виявлені в спорудах № 2—4, не виходять за межі XI ст. і не вказують на міський характер поселення. Проте другий етап яскраво відбився в матеріалах садиби споруди № 1, яка має певні риси садиби давньоруського міста XII—XIII ст. Побудові садиби передувало спорудження укріплень на мисовій частині поселення. Історичні події кінця XI—початку XII ст. дозволяють розглядати виникнення міста внаслідок формування доменіальних володінь новгород-сіверських князів. На користь цього вказує збіг дати спорудження укріплень і садиби міського типу (другий етап) з виділенням після Любецького з'їзду 1097 р. Новгород-Сіверського князівства. Можливо, що доля міста пов'язана з історією так званої Сновської тисячі, східним кордоном якої була р. Мена²⁷. Разом з іншими землями Сновської тисячі місто протягом XII ст. кілька разів переходило від чернігівських до новгород-сіверських князів.

В кінці XII — на початку XIII ст. землі Сновської тисячі увійшли до складу Чернігівського князівства, про що свідчить літопис під 1234 р.

Рис. 10. Меч з околиці с. Блистова.

Рис. 11. Макрозйомка залишків тавра на клинку меча.

Даніїл Галицький, розоряючи Чернігівську землю, 1234 р. узяв Сновськ, Сосницю, Хоробор і «ини грады многии» по Десні²⁸. Можна припустити, що Блистовит міг бути у числі цих міст, і пожежа споруди № 1 пов'язана з подіями 1234 р. Матеріали з дитинця і шурфів на території окольного граду свідчать про те, що місто було значним за розмірами центром на Середньому Подесенні. Проте не виключено, що Блистовит міг бути спалений 1239 р., як і інші давньоруські міста, внаслідок золотоординської навали. Після цих подій поселення втратило міський характер і відоме за писемними джерелами як «село городовое».

Матеріали садиби XII—XIII ст. вказують на заняття її мешканців ремеслом, а саме ювелірним. Топографічне розміщення майстерні ювеліра на дитинці не може викликати суперечки тому, що її власник не обов'язково міг володіти садибою міської вотчини. Більш документовані матеріали з розкопок художніх майстерень у Новгороді свідчать про можливість тимчасового виділення ділянки справжніми власниками — боярами²⁹. Ці дані, з точки зору соціальної організації ремесла, свідчать на користь його вотчинного характеру. В період перетворення Блистовита у місто взагалі значно зростає кількість міст. Археологічні матеріали вказують на виникнення в цей період Гюричева, Березого, Всеволода, Хоробора, Вляхана, Серенська, Рогачева, Корачева, Глебня, Мценська³⁰. Дальший розвиток міст привів до реконструкції укріплень Новгород-Сіверська, Чернігова, виникнення другого Лиственського городища, перепланування дитинців Любеча і Вщижа³¹. Таким чином, у нас є всі підстави вважати процес виникнення Блистовита як відображення загальнодавньоруського етапу міст, що пов'язаний з етапом «окняження» державної території.

Розміщення поселення XI ст. поблизу деснянської заплави і, очевидно, на торговельному шляху сприяло перетворенню саме Блистовита у місто. На користь цього свідчить знахідка 50-х років на північній околиці сучасного села меча*, пошкодженого в 20,5 см від руків'я, тобто збереглася верхня 1/4 частина. Ширина клинка біля перехрестя 6 см, на зламі — 5,3 см. Руків'я довжиною 18 см складається з трічасної наважки і перехрестя з кінцями, що розширюються. Такі форми деталей руків'я є особливістю мечів, що датуються другою половиною X — першою половиною XI ст.³² Меч з Блистовита має всі риси мечів типу S, зокрема, декор у вигляді джгутового плетива, що виконаний у

техніці насічки на тонкому срібному листі, облягає повністю наважку і руків'я. Загальновідомо, що цей декор каролінгського походження вказує стилістичний зв'язок мечів даного типу. Окремі мотиви декору: тло у вигляді дрібних насічок, стрічки переплетені з ромбоподібними фігурами, поперек — розділене поле з штриховкою — прикрашають перехрестя і наважку з усіх боків (рис. 10). Головка наважки руків'я прикрашена своєрідним декором, у якому чітко простежуються мотиви деталей голови птаха: очі на виступаючій середній частині, загнутий дзьоб на бокових частинах.

За стильовими особливостями меч з Блистови подібний до екземплярів, що походять з Дніпра поблизу порогів³³. Проте за насиченістю окремими елементами і завершеністю композиції новий меч не має собі рівних. Розчищений дол клинка зберіг залишки тавра-напису — літеру N висотою 2,5 см і сліди ще однієї літери (ingelred — ?). Можливо, це тавро відомої каролінгської майстерні, яка обслуговувала Північну і Східну Європу. З зворотного боку тавра не виявлено, що, можливо, пояснюється сильною корозією металу (рис. 11).

Шліф для повного металографічного аналізу зробили на всьому перетині клинка. Технологічна схема меча складається з наварки сталевих лез на залізу основу з наступною загартованістю усього клинка. Ця схема виготовлення звичайна для європейських мечів X—XIII ст. Якість виконання ковальської наварки сталевих лез висока: зварювальні шви тонкі, чисті, міцно поєднують залізо і сталь. Якість вихідної сировини невисока: у залізі багато великих шлакових домішок, сталь, очевидно, маловуглецева. Мікроструктура сталевих наварок — мартенсит з феритними ділянками і сорбитовидним перлитом. Мікротвердість мартенситу 383—420 кг/мм² (рис. 9, 1, 3, 5).

Дослідження Блистовита, як й інших міст Подесення, набуває особливої ваги при вивченні процесу феодалізації новгород-сіверської землі, «окнязювання» території сусідських общин. Матеріали з розкопок сприяють розв'язанню таких питань, як хронологічних етапів формування феодальної вотчини, рівня розвитку ремесла і торговельних зв'язків з великими міськими центрами Русі. Непогана збереженість пам'ятки потребує створення охоронної зони міста, що неможливе без дальших польових досліджень.

Г. А. ВОЗНЕСЕНСКАЯ, В. П. КОВАЛЕНКО, Р. С. ОРЛОВ

Исследования летописного Блистовита

Резюме

В 1979 г. отряд Новгород-Северской экспедиции ИА АН УССР осуществил стационарные раскопки на территории городища в с. Блистова Менского р-на Черниговской обл. Городище на основании письменных источников отождествляется с летописным городом новгород-северской земли — Блистовитом (упоминаемым под 1151 г.).

В результате раскопок установлено, что укрепления детинца — вал и род — сооружены на рубеже XI—XII вв, что согласуется с периодом выделения Новгород-Северского княжества после Любечского съезда 1097 г. Укрепления возникли на месте поселения XI в., предположительно сельского типа, к которым относятся три постройки. Исследована усадьба XII—XIII вв. Характер находок отражает новый, городской этап развития поселения и свидетельствует о занятии владельца усадьбы ювелирным ремеслом.

Ко времени возникновения поселения относится находка меча типа датируемого в пределах второй половины X — первой половины XI в. Меч найден в окрестностях с. Блистова и хранится в Менском краеведческом музее. Материалы раскопок способствуют выяснению хронологических рамок этапа формирования феодальной вотчины новгород-северских князей.

* Висловлюємо щирю подяку директору музею В. Ф. Покотилі, що сповістив авторів про знахідку меча, який виявлено при розорюванні заболоченої заплави струмка, що у давнину впадав у річку біля городища. Меч знаходився у місцевому шкільному музеї, куди був принесений вчителем М. О. Мишастим, а зараз зберігається в Менському краєзнавчому музеї.

¹ ПСРЛ. М., 1962, т. 2, стб. 422.

² Арцыбашев Н. С. Повествование о России. М., Т. 1. 1838.

³ *Погодин М. П.* Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. Ч. 2. Черниговское княжество. — Спб., 1848.

⁴ *Голубовский П. В.* Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. — В кн.: Тр. XIII АС. М., 1908, т. 2, с. 5; Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897, т. 1, с. 63—64.

⁵ *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951, с. 221—222; *Зайцев А. К.* Черниговское княжество. — В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 80.

⁶ *Ляпушкин И. И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, 1961, № 104, с. 322—323; *Едомаха И. И.* Отчет об археологической разведке в г. Мене и Менском р-не Черниговской обл. в 1959 г. — НА ИА АН УРСР, 1959/20, ф. о. № 3323, с. 15—16. Материалы зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею. Колекційний опис № 32, інвентарний № 191.

⁷ *Коваленко В. П., Орлов Р. С.* Работы Новгород-Северской экспедиции. — АО 1979 г. М., 1980, с. 282.

⁸ Словник гідронімів України. — К., 1979, с. 452.

⁹ *Костиков Л.* Изба семи государей. — В кн.: Материалы по этнографии России. Спб., 1914, т. 2, с. 6.

¹⁰ *Богоявленский С. К.* Дворовые деревянные постройки XVII в. — В кн.: Научное наследие. О Москве XVII века. М., 1980, с. 203—209.

¹¹ *Толочко П. П.* Гончарное дело. — В кн.: Новое в археологии Киева. Киев, 1981, с. 300.

¹² *Хавлюк П. І.* До питання про виготовлення жорен у давній Русі. — Археологія, 1973, № 9, с. 34—40.

¹³ *Колчин Б. А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. — МИА, 1959, № 65, с. 46.

¹⁴ Там же, с. 64.

¹⁵ *Янин В. Л.* Находка польского свинца в Новгороде. — СА, 1966, № 2, с. 324—328.

¹⁶ *Коновалов А. А.* Изучение химического состава медных сплавов из Новгорода. — СА, 1969, № 3, с. 205—216; *Коновалов А. А.* Характеристика медных сплавов украшений из Кривчицких курганов у дер. Каблуково. — В кн.: Новое в археологии. М., 1972, с. 152—158.

¹⁷ *Орлов Р. С.* Південноруський центр художньої металообробки X ст. — Археологія, 1983, № 44, с. 60.

¹⁸ *Левашова В. П.* Височные кольца. Тр. ГИМ, 1967, вып. 43, с. 19—22.

¹⁹ *Колчин Б. А.* Указ. соч., с. 101.

²⁰ Там же, с. 80—87.

²¹ *Медведев А. Ф.* Оружие Новгорода Великого. — МИА, 1959, № 65, с. 166.

²² *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. — САИ, 1966, Е1-36, вып. 1, табл. XXXV, 7.

²³ Там же, с. 16.

²⁴ *Mandel M.* Ueber die Neuen Ausgrabungen in Vömtsi. — Изв. АН ЭССР, 1980, т. 29, № 4, с. 373—375, табл. XII, 8.

²⁵ *Шапова Ю. Л.* Стекло Киевской Руси. — М., 1972, с. 151.

²⁶ *Кучера М. П.* Давньоруські городища на Правобережжя Київщини. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 179, рис. 3.

²⁷ *Голубовский П. В.* Где находились существовавшие в домонгольский период города: Воргол, Глебль и др.? — ЖМНП, 1903, № 5, с. 132; *Зайцев А. К.* Указ. соч., с. 81, 87.

²⁸ ПСРЛ. М., 1962, т. 2, с. 772.

²⁹ *Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л.* Усадьба новгородского художника XII в. — М., 1981, с. 154, 155.

³⁰ *Коваленко В. П.* Отчет об исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г. — НА ИА АН УРСР, 1981/31, 30 с.; *Коваленко В. П.* Отчет об исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1980 г. — НА ИА АН УРСР, 1980/52, 30 с.; *Едомаха И. И.* Отчет об археологической..., с. 14—15; *Богусевич В. А.* Отчет о разведке на городище Вляхань в 1959 г. — НА ИА АН УРСР, 1958, 1959/14, ф. о. № 5351; *Никольская Т. Н.* К истории древнерусского города Серенска. — КСИА АН СССР, 1968, № 113, с. 108—116; *Загоруйский Н. М.* Раскопки в Рогачеве. — АО 1973 г. М., 1974, с. 371; *Моргунов Ю. Ю.* Отчет о работе Посульской разведывательной группы ИА АН в 1973 г. на территории Черниговской обл. — НА ИА АН УССР, 1970/80, ф. о. № 6706, с. 6—8; *Никольская Т. Н.* Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв. — М., 1981, с. 120—157.

³¹ *Коваленко В. П., Куза А. В., Орлов Р. С.* Раскопки в Новгород-Северском. — АО 1979 г. М., 1980, с. 280—281; *Коваленко В. П.* К вопросу о летописном Листвене. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы. Киев, 1981, с. 119.

³² *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие..., с. 27, 28.

³³ Там же, с. 29, рис. 4, 1, 2.